

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE

ACTUALITATEA APOCATASTAZEI

(REZUMAT)

Conducător de doctorat:

Pr. Prof. Univ. Dr. Gheorghe Remete

Drd. Oana Raluca Mocean (Pleșa)

ALBA IULIA

2019

CUPRINSUL

TEZEI DE DOCTORAT

INTRODUCERE / 5

1. Considerații introductive / 5

2. Definiere termeni / 6

3. Scop și metode / 7

4. Stadiul cercetării actuale / 8

5. Importanța cercetării / 10

6. Structura lucrării / 11

I. FUNDAMENTELE CLASICE ALE APOCATASTAZEI / 13

1. Argumentele biblice contra și în favoarea apocatastazei / 13

1.1. Argumentele biblice utilizate de autorii patristici în fundamentarea apocatastazei / 13

1.2. Argumentele biblice aduse în discuție de susținătorii apocatastazei de-a lungul istoriei / 15

1.3. Argumentele biblice împotriva apocatastazei / 18

1.4. Concluzii / 21

2. Argumentele patristice și critica apocatastazei origeniene / 22

2.1. Accepțiuni ale termenului în filosofia păgână, gnosticism și creștinism / 22

2.2. Premisele apocatastazei / 24

2.3. Apocatastaza la Origen / 27

2.4. Argumentele în favoarea apocatastazei în era post-origeniană / 30

2.4. Critica apocatastazei origeniene / 39

2.5. Concluzii / 46

II. APOCATASTAZA ÎN ISTORIE: SECOLELE IX-XIX / 47

1. Dezbatere asupra apocatastazei din epoca post-patristică până la Reforma protestantă / 47

1.1. Apocatastază și îndumnezeire. Ioan Scotus Eriugena și influența sa până în secolul al XIV-lea / 47

1.2. Raportul dintre milă și dreptate la Anselm de Canterbury / 51

1.3. Critica lui Toma de Aquino la adresa apocatastazei / 53

1.4. Revelațiile divine ale Iulianei de Norwich / 54

1.5. Picco della Mirandola și tezele origeniste / 56

2. Apocatastaza la începuturile Reformei / 57

3. Dezbateri eshatologice în secolul al XVII-lea / 60

4. Apocatastaza în secolele XVIII-XIX: De la opinie teologică individuală la „doctrină” eclesială / 68

5. Concluzii / 85

III. APOCATASTAZA ÎN ISTORIE: SECOLUL XX / 87

1. Eshatologia tradițională în operele dogmatice / 87

2. Schimbări de perspectivă asupra eshatologiei / 99

3. Câteva repere în rezolvarea unor dificultăți / 103

3.1. Apocatastaza între iubirea absolută a lui Dumnezeu și libertatea umană / 103

3.2. Caracterul dublu al Judecării de Apoi – posibilitate sau certitudine? / 111

3.3. Mântuirea mea și iadul pentru alții / 113

3.4. Veșnicia iadului / 118

3.5. Rugăciunea pentru întreaga creație / 120

4. Noi puncte de vedere din spațiul protestant / 122

4.1. Iisus Hristos – singurul condamnat. Karl Barth și alegerea universală / 122

4.2. Apocatastază și „esențializare” în scrierile lui Paul Tillich / 125

4.3. Iadul – „posibila imposibilitate”: universalismul tardiv al lui Jacques Ellul / 126

4.4. John Hick și perspectiva pluralistă asupra mântuirii / 128

4.5. Teoria inclusivistă a lui Clark Pinnock / 132

9. Concluzii / 134

IV. PROVOCĂRI CONTEMPORANE / 137

1. Noi accente în discursul eshatologic actual / 137

2. Perspectivele eshatologice propuse de teologii carismatici / 139

3. Thomas Talbott și David Bentley Hart. Abordarea filosofică a apocatastazei / 141

4. Viziunea inclusivist-panteistă a lui Carlton Pearson / 150

5. *Poziția critică a lui Michael McClymond vis-a-vis de apocatastază / 151*
6. *Pogorârea lui Hristos la iad și oferta mântuirii universale / 155*
7. *Universalismul evanghelic al lui Robin Parry / 159*
8. *„Dragostea învinge”. Raiul și iadul în gândirea lui Rob Bell / 163*
9. *Apocatastaza în viziunea Ilariei Ramelli / 167*
  - 9.1. *Noi perspective hermeneutice / 167*
  - 9.2. *Alte argumente aduse în susținerea apocatastazei / 172*
10. *Dezbateri eshatologice contemporane cu privire la utilizarea biblică a termenilor grecești αἰώνιος și αἰδιος / 177*
11. *David W. Congdon: Universalismul „teo-actualizat eshatologic” și „co-crucificarea inconștientă” / 183*
12. *Concluzii / 186*

V. REEVALUAREA APOCATASTAZEI ÎN TEOLOGIA ORTODOXĂ ACTUALĂ / 187

1. *Îndrăzneala teologică / 187*
2. *Despre îndoielnica unitate și dezbinarea identităților / 192*
3. *Libertate, judecată și comuniune / 197*
4. *Concluzii / 203*

CONCLUZII FINALE / 206

BIBLIOGRAFIE / 208

REZUMAT

1. Considerații introductive

Teza noastră face parte din *domeniul* Dogmaticii, privind în special secțiunea de eshatologie, dar vizând și alte capitole importante precum antropologia, soteriologia, hristologia sau eclesiologia. Caracterul pluridisciplinar al tezei este dat de interferența constantă a temei noastre cu alte discipline teologice, precum Istoria Bisericii Universale, Patrologia, Studiile Biblice, Teologia Pastorală sau Filosofia religiilor.

Eshatologia este o problemă sensibilă a teologiei creștine întrucât vizează lucruri ce încă nu s-au petrecut și despre care limbajul nostru apare precar și limitat. De-a lungul istoriei creștine, eshatologia a fost înțeleasă diferit de către teologi. Diverse perspective eshatologice – apocaliptice, individualiste, cosmice, eclesiologice sau mistice – s-au succedat periodic din perioada patristică și până în prezent, constituind fiecare o nouă dimensiune în înțelegerea vieții de acum. Dacă pentru unii, eshatologia reprezintă credința în soluționarea unor lucruri încă nerezolvate ale istoriei, o scăpare din mijlocul opresiunilor prezente sau așteptarea unei justiții și retribuții finale, pentru alții ea este începutul unei noi lumi, o revelație a adevăratei naturi umane, precum și o așteptare plină de încredere a unirii depline cu Dumnezeu și cu semenii, prin cunoaștere și iubire. Dacă pentru primii eshatologia este o formă de rezolvare a teodiceii, pentru ceilalți ea reprezintă stagiul final al împlinirii mântuirii universale.

De-a lungul timpului, teologii au căutat și au încercat să dea un răspuns la întrebările cele mai delicate din domeniul eshatologiei, precum cele legate de raportul dintre dreptatea și iubirea lui Dumnezeu, dintre suferința omului și iubirea divină, dintre mântuirea păcătoșilor și libertatea umană, dintre veșnicia iadului și biruința binelui sau dintre existența chinurilor veșnice și opera mântuitoare a lui Hristos.

Dacă până nu demult eshatologia nu era o preocupare centrală, astăzi ea pare să domine întregul peisaj teologic. Ea a devenit tot mai actuală și mai importantă, penetrând fiecare secțiune a vieții și a teologiei și fiind plasată în centrul preocupărilor teologice contemporane.

Problema apocatastazei a fost considerată, în special în spațiul ortodox și catolic tradițional, un subiect închis. Totuși, ea a ridicat mereu întrebări și neliniști, deoarece omul, dincolo de orice interdicții și tabuuri, nu a încetat să vadă frumusețea unei idei fascinante și încurajatoare: în locul chinului veșnic, „lumina strălucitoare a iertării universale”.

2. Definirea termenilor

Termenul de ‘apocatastază’ provine din grecescul *ἀποκατάστασις* (având la bază cuvintele *ἀπὸ* și *κάθιστάναι*) și înseamnă restaurarea, revenirea sau restabilirea unui lucru la condiția sa inițială. În scrierile creștine primare, acest termen a fost utilizat pentru a desemna restaurarea întregii făpturi la condiția fericită primordială sau la cea de minți pure. Însă, în teologia modernă și contemporană, apocatastaza arareori mai face trimitere la o revenire a ființelor la starea paradisiacă, sensul dominant fiind acela de mântuire finală a tuturor oamenilor.

Pentru a defini această opinie teologică, începând cu secolul al XVIII-lea, a intrat în uzanță și conceptul de ‘universalism’. Întrucât acest termen are și alte conotații ne-teologice, menționăm că în teza de față l-am utilizat doar cu sensul de ‘mântuire universală’.

Aparte de viziunea apocatastazistă, dar în strânsă legătură cu aceasta, în teologie sunt întâlnite încă cinci mari puncte de vedere asupra mântuirii: particularismul (care vorbește despre o dublă predestinare a omenirii de către Dumnezeu); exclusivismul (care spune că mântuirea se va putea realiza doar printr-o credință explicită în Hristos); inclusivismul (ce crede că cea mai ușoară cale de mântuire este prin credința în Hristos, dar care acceptă și posibilitatea mântuirii printre necredincioși); condiționalismul (care afirmă că în final va exista doar Împărăția lui Dumnezeu, deoarece toți cei care nu vor crede și nu se vor întoarce la Dumnezeu, vor fi anihilați); arminianismul (care afirmă că iubirea lui Dumnezeu e nelimitată, dar scopul mântuirii universale e împiedicat de anumiți factori asupra cărora nu are control, precum libertatea umană).

3. Scopul și metodele

Scopul principal al acestei teze este provocarea teologiei contemporane cu privire la fundamentele eshatologiei oficiale și reevaluarea apocatastazei în discursul teologic actual, în căutarea unui răspuns cât mai clar și mai cuprinzător pentru această problemă. În acest sens, am pornit în acest demers științific de la ideea că: *Apocatastaza are temeuri și este sustenabilă*.

În atingerea acestor obiective, ne-am propus să explorăm și să analizăm critic dezbaterile teologice recente cu privire la apocatastază, în contextul istoric al dezvoltării acestei opinii teologice. Întrebările la care vom încerca să răspundem pe parcursul acestei teze sunt următoarele: Ce argumente stau în spatele apocatastazei? Cât de răspândită a fost această opinie de-a lungul secolelor? Care sunt factorii care au determinat amploarea cercetărilor din ultimele decenii? Care sunt insuficiențele și derapajele în abordarea acestei teorii?

Principala metodă utilizată a fost cea de sistematizare și evaluare critică a izvoarelor primare și a literaturii patristice. În dezvoltarea acestei sinteze ne-am folosit totodată și de literatura secundară de specialitate. Abordarea generală este una interdisciplinară și interconfesională, conceptul însuși vizând o înțelegere filosofico-teologică, apocatastaza fiind tratată în majoritatea confesiunilor creștine. Am evidențiat argumentele regăsite la teologii din cele trei mari confesiuni creștine apusene – catolicism, protestantism și neoprotestantism –, metoda comparației cu teologia ortodoxă fiind folosită frecvent.

Menționăm că termenul de ‘actualitate’ face referire la operele care au fost publicate și la autorii care s-au făcut remarcă de la începutul mileniului al treilea și până în prezent. Viziunea acestora a fost evaluată în raport cu punctele de vedere ale predecesorilor, începând de la primele abordări ale subiectului în epoca primară și până la sfârșitul secolului al XX-lea. Din cadrul literaturii de specialitate ne-am limitat la acei teologi pentru care tema apocatastazei ocupă un loc principal în cadrul preocupărilor lor academice. Este ușor de constatat că există mulți teologi care simpatizează cu această teorie. Cu toate acestea, atenția noastră s-a aplecat asupra acelor pentru care apocatastaza face parte integrantă din viziunea lor teologică și au împărtășit-o printr-o tratare amplă în scrierile lor. De asemenea, am selectat acei teologi care aduc o argumentație originală asupra subiectului, limitându-ne la a prezenta argumentele și contra-argumentele cele mai relevante pentru fiecare autor menționat, cu scopul de a oferi o imagine cât mai cuprinzătoare asupra ideii mântuirii universale. Autorilor mai importanți le-am conferit tratări în subcapitole separate. Celelalte studii au fost trecute doar în revistă, în măsura în care viziunea lor am considerat-o relevantă pentru cercetarea noastră. Din rândul simpatizanților apocatastazei din secolul al XX-lea ne-am referit separat doar la autorii care nu au fost (îndeajuns) tratați în teza de doctorat a părintelui Ciprian Ionuț Ileana.

4. Stadiul cercetării actuale

Dacă în secolul XX s-au afirmat o serie de teologi care au readus în discuție teoria apocatastazei, odată cu începutul mileniului al III-lea, dezbaterile teologice au luat o mai mare amploare, dând naștere unor sistematizări din ce în ce mai complexe asupra mântuirii universale. Totodată, accesul crescut la resursele bibliografice occidentale a creat contextul propice pentru ca apocatastaza să devină un subiect de interes și pentru teologia autohtonă.

La începutul mileniului al III-lea, în anul 2003, a fost publicată opera colectivă *Universal Salvation? The current Debate*, sub coordonarea teologilor protestanți Robin Parry și Christopher

Patridge. Această lucrare debutează cu perspectiva propusă de filosoful Thomas Talbott și este succedată de răspunsurile diverșilor teologi contemporani *vis-a-vis* de această abordare, pentru ca în final, Talbott să le răspundă criticilor săi. Cu toate că ne introduce în sfera dezbaterilor actuale cu privire la apocatastază, lucrarea are un caracter generalist și nu acoperă decât o paletă restrânsă de argumente.

Prima monografie importantă din secolul al XXI-lea este cea a teologului catolic Ilaria Ramelli, *The Christian Doctrine of Apokatastasis. A critical Assessment from New Testament to Eriugena*, publicată în anul 2013. Cu toate că prezintă detaliat problema apocatastazei în perioada patristică, marcând prin aceasta o limitare temporală a tratării subiectului la primele nouă secole creștine, opera lui Ramelli este insuficientă deoarece prezintă doar viziunea pro-apocatastază și forțează anumite texte patristice în direcția argumentării acestei opinii teologice. Pe de altă parte, menționăm că această operă a constituit, în fond, cea mai importantă lucrare sistematică la debutul studiilor noastre doctorale.

La sfârșitul anului 2014, teologul ortodox Ciprian Ionuț Ileana a susținut la București, prima teză de doctorat cu privire la apocatastază din spațiul românesc – *Apocatastaza în gândirea creștină a secolului al XX-lea* –, aceasta fiind, totodată, și prima cercetare sistematică ortodoxă de amploare din țara noastră asupra subiectului. Pe lângă limitarea temporală a abordării, lucrarea lui axându-se pe gândirea teologică a secolului al XX-lea, are totodată un minus important, acela de a utiliza o bibliografie minimalistă, și cu atât mai mult în ce privește literatura secundară străină (două opere și trei articole). Întrucât pentru secolul al XX-lea există o vastă literatură de specialitate în Occident, abordarea părintelui Ileana nu reușește să surprindă amploarea fenomenului și să convingă cititorul de actualitatea apocatastazei.

O altă analiză sistematică a apocatastazei apare în 2015 sub scriitura teologului protestant Laurence Malcolm, intitulată *Will all be saved? An Assessment of Universalism in Western Theology*. Opera sa este o excelentă lucrare istorico-dogmatică, însă se reduce la perspectivele regăsite în cele două mari confesiuni creștine apusene, catolicism și protestantism, fără a face referire la dezbaterile teologice din secolul al XXI-lea. Totodată, majoritatea argumentelor sale patristice sunt preluate din literatura secundară de specialitate.

Cea mai recentă și amplă analiză istorico-dogmatică a temei este reprezentată de cele două volume ale teologului protestant Michael McClymond, apărute în iunie 2018. Scopul său este complet diferit față de abordarea noastră, McClymond dorind să demonstreze faptul că apocatastaza e mai rea decât o simplă erezie, că e o concepție păgână și născătoare de numeroase

alte erezii. Premisa de la care a plecat este în mod evident împotriva acestei opinii teologice, iar perspectivele propuse nu le considerăm convingătoare.

Tot în direcția unei sistematizări istorice asupra dezvoltării ideii apocatastazei sunt cele două volume, sub titlul de bază *A larger Hope*, editate de teologul catolic Ilaria Ramelli și teologul protestant Robin Parry (cel de-al doilea volum a fost publicat în martie 2019, iar primul este în curs de apariție), care doresc să dezbată subiectul de la începutul creștinismului și până în secolul al XIX-lea.

De asemenea, o perspectivă ortodoxă asupra argumentelor aduse de-a lungul istoriei în favoarea apocatastazei și o analiză critică a dezvoltării discursului eshatologic oficial al Bisericii urmează a ieși de sub lumina tiparului în septembrie 2019, în cartea *All shall be saved: Heaven, Hell, and Universal Salvation*, avându-l ca autor pe filosoful și teologul ortodox David Bentley Hart.

Spre deosebire de Occident, unde există o imensă literatură teologică, în România problema apocatastazei sperie încă gândirea teologică, fiind adeseori amintită doar în cadrul unor opere mai vaste. Menționăm însă contribuția părintelui Gheorghe Remete, care s-a aplecat asupra subiectului în cartea sa *Suferința omului și iubirea lui Dumnezeu*, oferind pentru prima dată teologiei contemporane un răspuns dogmatic sintetic și esențializat la problema apocatastazei. Credem că principalul factor ce a contribuit la acest deficit în spațiul românesc a fost teama teologilor de spontaneitate, de noutate și de inițiativă. Întrucât un astfel de subiect te scoate inevitabil din zona de confort și siguranță a dogmelor, puțini au fost cei care au avut curajul să îl abordeze.

5. Importanța cercetării

Noutatea tezei nu constă în tema propriu-zisă, ci în modul de abordare și în perspectivele propuse. Importanța acestei cercetări poate fi evidențiată prin câteva aspecte. În primul rând, se impune necesitatea unei abordări mai cuprinzătoare a subiectului, dintr-o perspectivă ortodoxă contemporană. Imperativul abordării acestei teme este dat și de accesul ridicat la informații din ultimele decenii, care au favorizat interacțiunea ortodocșilor cu problemele ridicate de teologii și gânditorii apuseni ce s-au remarcat în dezbateră acestui subiect. De asemenea, se observă o insuficientă informare asupra problemicii în teologia ortodoxă românească, cercetările străine fiind adeseori inaccesibile unei mase largi de teologi și care, de asemenea, nu obțin informații suficiente pe parcursul studiilor teologice pentru a putea răspunde pertinent la această problemă.

Prea puține sunt și studiile care tratează această temă dintr-o perspectivă interconfesională. De aceea, teza de față este o încercare de a răspunde acestor deziderate în contextul specific autohton.

Totodată, considerăm că omul contemporan are nevoie de un răspuns clar și cuprinzător pentru această problemă. Apocatastaza nu este o concepție destinată cercului unei elite de teologi, ci ea trebuie înțeleasă de fiecare persoană în parte. Creștinul trebuie să răspundă complet oricui și oricând, tocmai pentru că el îi ia cel mai în serios pe toți oamenii, împlinind cuvântul Sfântului Apostol Petru, care ne cere să fim „gata totdeauna să răspundem oricui ne cere socoteală despre nădejdea noastră” (*1 Petru 3,15*). Există astăzi numeroși creștini și ne-creștini care înțeleg, simt și cred în ideea mântuirii universale absolute. Această teză vine să prezinte sintetic posibilele abordări ale subiectului, precum și poziția Bisericii, lăsând la latitudinea cititorului să își aleagă calea credinței pe care dorește să o urmeze, însă în cunoștință de cauză cu poziția pe care se va afla, în urma opțiunii, față de Biserică. Așadar, prin această teză ne-am propus să aducem în spațiul românesc cercetările străine din acest domeniu, să tratăm subiectul dintr-o perspectivă interconfesională și să construim un răspuns clar și cuprinzător pentru omul contemporan.

6. Structura lucrării

Cercetarea de față a urmărit o linie cronologică, dar și o logică argumentativă, pe tot parcursul ei. Pornind de la fundamentele clasice ale apocatastazei am făcut un periplu istoric până în contemporaneitate, în dorința de a construi mai întâi o imagine de ansamblu a pilonilor constitutivi ai acestei opinii teologice, urmând ca mai apoi să vizualizăm treptat principalele etape de dezvoltare a acestei construcții până în forma sa actuală. Am considerat necesar să expunem mai întâi argumentele și contra-argumentele principale la adresa apocatastazei, deoarece, pornind de aici, teologii, de-a lungul istoriei, și-au construit propriul discurs cu privire la acest subiect. În mod evident, fie că aparțin tradiției apusene, fie celei răsăritene, teologii au făcut uz de unele sau altele dintre aceste argumente, adăugând, bineînțeles, și alte perspective de abordare. Aspectele aduse în discuție în cadrul primei secțiuni s-au bazat în special pe resursele primare ale teologiei, pentru a vedea în principal modul în care Sfinții Părinții și scriitorii bisericești au abordat această temă.

A doua și a treia parte a urmărit o dezvoltare istorică a dezbaterilor cu privire la apocatastază de la sfârșitul perioadei patristice – încheiată în mod formal la sfârșitul secolului al VIII-lea – și până la sfârșitul secolului XX.

Influența capitală a lui Anselm de Canterbury și a lui Toma de Aquino a diminuat orice încercare de resuscitare a ideii apocatastazei în spațiul catolic medieval și modern. Pe de altă parte, condamnarea lui Origen în cadrul Sinodului al V-lea Ecumenic a constituit un zid imposibil de trecut și pentru răsăriteni în abordarea acestui subiect, devenit oarecum un tabu teologic.

În mod firesc, apariția reformatorilor în spațiul teologic al secolului al XVI-lea a dus la o serie de noi interpretări subiective ale Scripturii și, odată cu acestea, la amplificarea speculațiilor cu privire la apocatastază. Însă trebuie să precizăm că ideea apocatastazei a reapărut în primul rând ca o reacție inerentă la teologia juridică și penitențială dezvoltată în Vest.

Este indubitabilă apariția unui număr tot mai mare de teologi ortodocși și catolici pe scena dezbaterilor cu privire la apocatastază din cadrul secolului XX. În linii generale, chiar dacă unii teologi ortodocși, precum Serghei Bulgakov, Paul Evdokimov, Andrew Louth, Vladimir Lossky sau Olivier Clément pledează pentru o posibilă apocatastază, niciunul dintre aceștia nu afirmă fără echivoc certitudinea acesteia, apocatastaza rămânând astfel, cel mult o opinie teologică. Și în tradiția catolică, teologii din cadrul acestui secol, precum Karl Rahner, Hans Urs von Balthasar, John Sachs sau Joseph Ratzinger, au integrat ideea mântuirii universale în cadrul unei speranțe lărgite. În spațiul protestant, dezbaterile eshatologice au fost puternic influențate de personalitatea și opera lui Karl Barth, care a remodelat ideea dublei predestinări sub forma alegerii universale a tuturor în Hristos.

La toți teologii menționați în cadrul acestui capitol se poate observa un *crescendo* de interes și îndrăzneală, ca urmare a nemulțumirii *vis-a-vis* de modul în care s-a oficializat eshatologia creștină. Apocatastaza, înțeleasă ca posibilitate de mântuire a tuturor în veșnicie, a fost cea care a oferit spațiul propice pentru reevaluarea problemelor eshatologice, restrânse adeseori în mijlocul unor cadre rigide de înțelegere a mântuirii. Plasarea apocatastazei în sfera misterului, a puterii și a iubirii divine a constituit cea mai „ortodoxă” variantă de nuanțare a discursului teologic de secol XX.

Cea de-a patra diviziune este destinată perspectivelor trasate de teologi în ultimii 20 de ani. Acest capitol are rolul de a demonstra că apocatastaza este o problemă actuală și larg răspândită în toate cele trei mari confesiuni creștine, fiind susținută chiar și de unii teologi ortodocși renumiți. În ceea ce privește dezvoltarea subiectului la început de mileniu, am constatat o insistență sporită a teologilor în argumentarea apocatastazei. Se poate observa că, spre deosebire de secolul al XX-lea, unde apocatastaza a luat cel mai adesea forma unei „speranțe pentru toți”, apocatastaziștii noului mileniu tratează această problematică în direcția unei

dogmatizări, relevând tot mai mult în operele lor și cu o rigoare științifică sporită, suportul scripturistic, tradițional, rațional, existențial și filosofic al acestei opinii teologice. În acest capitol se vor putea observa diferențele de abordare a problemei dintre teologii contemporani și cei de dinaintea lor, subliniind în mod special derapajele cele mai semnificative.

Pe această linie se înscrie și teologul ortodox David Bentley Hart, pe care îl considerăm un indubitabil adept al apocatastazei. În spațiul catolic, se remarcă cercetările Ilariei Ramelli, care prin noile abordări exegetice și patristice, au adus un plus de valoare argumentelor apocatastaștilor. Cultul Bisericii, cu precădere prin intermediul textele pascale, afirmă biruința totală a lui Hristos asupra iadului, golirea și distrugerea lui definitivă, motiv pentru care, în cadrul dezbaterilor teologice recente, reintră posibilitatea temporalității iadului, adusă în prim plan de teologul ortodox Ilarion Alfeyev. În spațiul protestant și neo-protestant, sunt aduse noi perspective de realizare a apocatastazei. Dacă Thomas Talbott pledează pentru suprimarea finală a libertății umane, David Congdon propune ideea co-crucificării inconștiente, prin care fiecare om este mântuit în această viață în mod pasiv și involuntar. Cea mai „ortodoxă” abordare a problemelor eshatologice de la începutul mileniului al III-lea credem că îi aparține teologului protestant Rob Bell. Accentuarea apocatastazei ca certitudine eshatologică a creat inevitabil și reacția critică teologică, cel mai de seamă reprezentant fiind teologul protestant Michael McClymond.

În mod cert, teza de față nu este doar o expunere sintetică a argumentelor și contra-argumentelor referitoare la ideea apocatastazei regăsite de-a lungul istoriei, ci și o încercare de evidențiere din partea noastră a perspectivelor posibile deschise de apocatastază în discursul teologic actual. Astfel că, în cadrul ultimei secțiuni, am expus în mod explicit poziția noastră *vis-a-vis* de apocatastază.

Scopul reevaluării apocatastazei în teologia ortodoxă actuală este ca oamenii, și cu atât mai mult credincioșii, să devină mai generoși, mai liberi și mai optimiști în relația cu semenii lor. O astfel de abordare poate lărgi orizonturile în relațiile interconfesionale, iar acceptarea faptului că orice om care îl caută și îl pune pe Dumnezeu în centrul existenței sale, indiferent de forma și mijloacele exterioare utilizate, poate intra în comuniune veșnică cu Dumnezeu, va înlesni considerabil dialogul nostru cu alteritatea confesională sau religioasă.

În al doilea rând, ideea apocatastazei ne aduce aminte de următorul fapt: omul a fost creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. Atâta timp cât susținem că acest chip al lui Dumnezeu nu poate fi distrus definitiv, credem că poate exista nădejdea, fie și dincolo de moarte, ca acea

potențialitate ontologică să poată fi actualizată și renăscută, făcând astfel posibilă restaurarea celor ce vor vrea să intre în comuniune cu Dumnezeu și cu semenii lor.

Chiar dacă învățătura oficială a Bisericii mai consideră încă apocatastaza o simplă speculație teologică, o argumentare pur teoretică a unei problematici demult soluționate de tradiția Bisericii, o cugetare a unor minți mai sensibile sau mai artistice, care fac abuz de niște argumente ce nu pot rămâne decât la nivelul unor supoziții, importanți teologi din cadrul principalelor confesiuni creștine afirmă, mai mult sau mai puțin explicit, că e posibil ca toți oamenii să fie în final mântuiți. Notabil este și faptul că mulți teologi ortodocși din contemporaneitate pledează pentru ideea apocatastazei. Așadar, putem afirma indubitabil că apocatastaza este o provocare de mare actualitate. Este evident că, oricâte argumente s-ar aduce în favoarea sau în defavoarea apocatastazei, acestea nu vor fi suficiente pentru a dovedi validitatea sau imposibilitatea acestei opinii teologice. Cu toate acestea, ideea apocatastazei *are temeiuri și este sustenabilă*. Orice susținere a apocatastazei implică neîndoielnic riscul panteismului și al relativismului moral. Din acest motiv, precizăm că veșnicia rămâne un mister și o taină a lui Dumnezeu și niciun teolog nu trebuie să decreteze în această privință. Biserica nu trebuie să uite că, mai presus de orice și de oricine, se află Dumnezeu, iar puterea Lui nu poate fi limitată de niciun argument teologic. În lipsa unor răspunsuri, poate cea mai corectă abordare la problema apocatastazei ar fi cea „tăcere cuviincioasă” în fața tainei de nepătruns a lui Dumnezeu, lărgind prin aceasta orizonturile dogmatice ale perspectivei eshatologice și lăsând loc iubirii și puterii creatoare a lui Dumnezeu în soluționarea oricărui paradox.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. IZVOARE:

1. *Biblia* sau *Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române (în continuare Editura IBMBOR), 1991.
2. ȘELARU, Sorin (coord.), *Hotărârile Dogmatice ale celor șapte Sinoade Ecumenice*, București, Editura Basilica, 2018.
3. CLEMENT Alexandrinul, *Pedagogul*, în P.S.B., vol. 4, București, Editura IBMBOR, 1982.
4. CLEMENT Alexandrinul, *Stromatele*, în P.S.B., vol. 5, București, Editura IBMBOR, 1982.
5. Sfântul GRIGORIE de Nyssa, *Dialogul despre suflet și înviere*, în P.S.B., vol. 30, București, Editura IBMBOR, 1998.
6. Sfântul GRIGORIE de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic sau despre învățământul religios*, în P.S.B., vol. 30, București, EIBMBOR, 1998.
7. Sfântul ISAAC Sirul, *Cuvinte către singuratici despre viața duhului, taine dumnezeiești, pronie și judecată*, Partea a II-a recent descoperită, Ediția a II-a, studiu introductiv și traducere de diac. Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura Deisis, 2007.
8. Sfântul ISAAC Sirul, *Cuvinte către singuratici*, Partea a III-a recent descoperită, Ediția a II-a, cuvânt înainte, introducere și text de Sabino Chiala, în românește de diac. Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura Deisis, 2007.
9. Sfântul ISAAC Sirul, *Cuvinte despre sfintele nevoițe*, în *Filocalie*, vol. 10, București, Editura Humanitas, 2008.
10. Sfântul MAXIM Mărturisitorul, *Ambigua*, traducere din limba greacă veche, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura IBMBOR, 2006.
11. Sfântul MAXIM Mărturisitorul, *Întrebări și răspunsuri*, în *Filocalie*, vol. 2, traducere din grecește de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, București, Editura Humanitas, 2009.
12. ORIGEN, *Comentariu La Evanghelia după Ioan. Cartea I*, traducere, note și studii de Cristian Bădiliță, Iași, Institutul European, 1995.
13. ORIGEN, *Commentaria in Epistolam B. Pauli ad Romanos*, în P.G., vol. 14.

14. ORIGEN, *Contra Iulii Celsus*, în P.S.B., vol. 9, studiu introductiv, traducere, note de Pr. Prof. T. Bodogae, București, Editura IBMBOR, 1982.
15. ORIGEN, *Din Comentariul la Evanghelia după Ioan*, în P.S.B., vol. 7, București, Editura IBMBOR, 1982.
16. ORIGEN, *Origen's Commentary on the Gospel of John*, în *The Ante-Nicene Fathers. Recently Discovered Additions to Early Christian Literature*, vol. 9, edited by Allan Menzies, New York, Cossimo Classics, 2007.
17. ORIGEN, *Peri Arhon (Despre principii)*, în P.S.B., vol. 8, București, Editura IBMBOR, 1982.
18. ORIGÈNE, *Commentaire sur Saint Jean*, în S.C., vol. 157, Tome II (Livres VI et X).
19. ORIGÈNE, *Commentaire sur Saint Jean*, în S.C., vol. 385, Tome V (Livres XXVIII et XXXII).

B. LITERATURĂ SECUNDARĂ

MONOGRAFII

1. BRESSLER, Ann Lee, *The Universalist Movement in America 1770-1880*, New York, Oxford University Press, 2001.
2. CLARK, Elizabeth A., *The Origenist Controversy. The Cultural Construction of an Early Christian Debate*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2014.
3. CROUZEL, Henri, *Origen: personajul – exegetul – omul duhovnicesc – teologul*, Ediția a II-a, traducere de Cristian Pop, Sibiu, Editura Deisis, 2014.
4. ILEANA, Ionuț Ciprian, *Apocatastaza în gândirea creștină a secolului al XX-lea. Teză de doctorat*, București, Facultatea de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Iustinian”, 2014.
5. MCCLYMOND, Michael, *The Devil's Redemption. A New History and Interpretation of Christian Universalism*, Michigan, Grand Rapids, Baker Academic, 2018.
6. MILLER, Russell E., *The larger Hope. The First Century of the Universalist Church in America 1770-1870*, Boston, Unitarian Universalist Association, 1979.
7. RAMELLI, Ilaria, *Gregorio di Nyssa. Sull'anima e la Resurrezione*, Bompiani, 2007.
8. RAMELLI, Ilaria, *The Christian Doctrine of Apokatastasis. A critical Assessment from New Testament to Eriugena*, Supplements to Vigiliae Christianae, Brill, 2013.
9. TZAMALIKOS, Panayiotis, *Origen: Philosophy of History and Eschatology*, Leiden, Boston, Brill, 2007.

10. WALKER, Daniel P., *The Decline of Hell. Seventeenth-Century Discussions of Eternal Torment*, Chicago, The University of Chicago Press, 1964.
11. WALLS, Jerry, *Hell: The logic of Damnation*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1992.

CĂRȚI

1. ALFEYEV, Ilarion, *Hristos, biruitorul iadului. Pogorârea la iad în perspectiva ortodoxă*, București, Editura Sophia, 2008.
2. ALLIN, Thomas, *Christ Triumphant. Universalism Asserted as the Hope of the Gospel on the Authority of Reason, the Fathers, and Holy Scripture*, Annotated Edition, Edited with an introductory essey of Robin A. Parry, with a foreword of Thomas Talbott, Eugene, Wipf and Stock, 2015.
3. BALTHASAR, Hans Urs von, *Mic discurs despre iad*, traducere de Alexandru Șahighian, București, Editura Anastasia, 1994.
4. BARTH, Karl, *Church Dogmatics*, edited by G.W. Bromiley și T.F. Torrance, Edinburgh, T&T Clarke, 1956-1975.
5. BELL, Rob, *Love wins. A Book about Heaven, Hell, and the Fate of Every Person Who Ever Lived*, U.S.A., Harper One, 2011.
6. BLANCHARD, Laurence Malcolm, *Will All Be Saved? An Assessment of Universalism in Western Theology*, foreword by Colin Brown, UK, Paternoster Press, 2015.
7. CLÉMENT, Olivier, *Transfigurer le temps. Notes sur le temps a la lumière de la tradition orthodoxe*, Delachaux et Niestle S. A. Neuchatel, Paris, 1959.
8. CONGDON, David W., *The God Who Saves: A Dogmatic Strech*, Eugene, Wipf and Stock Publishers, 2016.
9. DALEY, Brian E., *The Hope of the Early Church. A Handbook of Patristic Eschatology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
10. ELLUL, Jacques, *What I believe*, Translated by Geoffrey W. Bromiley, Grand Rapids, Eerdmans, 1989.
11. EVDOKIMOV, Paul, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, traducere din limba franceză de Teodor Baconsi, București, Editura Sophia, 2013.
12. GREGGS, Tom, *Barth, Origen, and Universal Salvation. Restoring Particularity*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

13. GUILLAUMONT, Antoine, *Les 'Képhalia Gnostica' d'Évagre le Pontique et l'Histoire de l'Origenisme chez les grecs et chez les syriens*, Edition du Seuil, 1962.
14. HAGAN, Anette I., *Eternal Blessedness for All? A Historical-Systematic Examination of Friedrich Schleiermacher's Reinterpretation of Predestination*, Cambridge, James Clarke & Co, 2014.
15. HICK, John, *Evil and the God of Love*, London, Palgrave Macmillian, 2010.
16. KVANVIG, Jonathan L., *The Problem of Hell*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
17. LOSSKY, Vladimir, *Teologia dogmatică*, îngrijită de Olivier Clément și Michel Stavrou, traducere de Cristian Galeriu, București, Editura Anastasia, 2014.
18. LUDLOW, Morwenna, *Universal Salvation: Eschatology in the Thought of Gregory of Nyssa and Karl Rahner*, Oxford Theological Monographs, Oxford University Press, 2000.
19. MACDONALD, Gregory, *„All shall be well”: Exploration in Universal Salvation and Christian Theology from Origen to Moltmann*, Cambridge, James Clarke & Co, 2011.
20. MACDONALD, Gregory, *The Evangelical Universalist*, Second Edition, with a foreword by Oliver D. Crisp. Eugene, Cascade Books, 2012.
21. MOLTMANN, Jürgen, *The coming of God. Christian Eschatology*, London, SCM Press LTD, 1996.
22. PANIKKAR, Raimon, *Opera Omnia*, Edited by Milena Carrara Pavan, New York, Orbis Books, 2015-2018.
23. PARRY, Robin A., Christopher H. PARTRIDGE, *Universal Salvation? The Current Debate*, Cambridge, Paternoster Press, 2003.
24. POWYS, David J., *Hell: A Hard Look at a Hard Question. The Fate of the Unrighteous in New Testament Thought*, Foreword by Graham Stanton, U.K., Paternoster Press, 1997.
25. RAHNER, Karl / HEINZ-WEGER, Karl, *Our Christian Faith. Answers for the Future*, New York, Crossroad, 1981.
26. RAMELLI, Ilaria, KONSTAN, David, *Terms for Eternity: aiônios and aīdios in Classical and Christian Texts*, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2007.
27. REMETE, George, *Ființa și credința. Ideea de Ființă*, vol. 1, București, Editura Academiei Române, 2012.
28. REMETE, George, *Ființa și credința. Persoana*, vol. 2, București, Editura Paideia, 2015.
29. REMETE, George, *Suferința omului și iubirea lui Dumnezeu. O introducere*, Ediția a treia revăzută și adăugită, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2017.

30. ROBINSON, John A.T., *In The End, God...A study of Christian Doctrine of the Last Things*, London, James Clarke & co., 1969.
31. ROWELL, Geoffrey, *Hell and the Victorians. A study of the nineteenth-century theological controversies concerning eternal punishment and the future life*, Oxford, Clarendon Press, 1974.
32. STĂNILOAE, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 3, București, Editura IBMBOR, 2010.
33. TALBOTT, Thomas, *The Inescapable Love of God*, Second Edition, Eugene, Oregon, Cascade Books, 2014.
34. TILLICH, Paul, *Systematic Theology*, Three volumes in one, The University of Chicago Press, Chicago, 1967.
35. WALLS, Jerry (ed.), *The Oxford Handbook of Eschatology*, New York, Oxford University Press, 2007.
36. WARE, Kallistos, *The Collected works. Volume 1. The Inner Kingdom*, Crestwood, New York, St Vladimir's Seminary Press, 2004.
37. WILLIAMS, George Huntstone, *The Radical Reformation*, Third Edition, Kirksville, MO, Truman State University Press, 2000.

STUDII ȘI ARTICOLE

1. ANDREOPOULOS, Andreas, „Eschatology and final restoration (apokatastasis) in Origen, Gregory of Nyssa and Maximus the Confessor”, în *Theandros. An Online Journal of Orthodox Christian Theology and Philosophy*, vol. 1, 3/2004, p.1-7.
2. BAGHOS, Mario, „Reconsidering Apokatastasis in St Gregory de Nyssa's *On the Soul and Resurrection* and *The Catechetical Oratio*”, în *Phronema*, vol. 27, 2/2012, p.125-162.
3. BATHRELLOS, Demetrios, „Love, purification, and forgiveness versus justice, punishment, and satisfaction: the debate on purgatory and the forgiveness of sins at the council of Ferrara-Florence”, în *Journal of Theological Studies*, NS, vol. 65, 1/2014, p.78-121.
4. BAUCKHAM, Richard, „Universalism: a historical survey”, în *Themelios*, vol. 4, 2/1978, pp.47-54.
5. BEOGHER, Timoth K., „Are All Doomed to Be Saved? The Rise of Modern Universalism”, în *The Southern Baptist Journal of Theology*, vol. 2, 2/1998, p.6-24.

6. BETTIS, Joseph Dabney, „A Critique of the Doctrine of Universal Salvation”, în *Religious Studies*, vol. 6, 4/1970, p.329-344.
7. BRANIȘTE, Marin M., „Eshatologia în concepția lui Origen”, în *Studii Teologice*, 7-8/1958, p.440-453.
8. BRAY, Gerald, „The Mystery of Salvation. Thoughts on the Church of England Doctrine Commission Report (1995)”, în *Evangel*, 16.1/1998, p.27-32.
9. CAMERON, Nigel M. de S., „Universaism and the Logic of Revelation”, în *Scottish Bulletin of Evangelical Theology*, Autumn 1988, p.95-111.
10. CROUZEL, Henri, „Les condamnations subies par Origène et sa doctrine”, în *Origeniana Septima*, Leuven, Leuven University Press, 1999, p.311-315.
11. DALEY, Brian E., „Apokatastasis and ‘Honorable Silence’ in the Eschatology of Maximus the Confessor”, în *Maximus Confessor: Actes du symposium sur Maxime le Confesseur, Fribourg, 2-5 Septembre 1980*, edited by Felix Heinzer and Christoph Schönborn, p.309-339.
12. DANIELOU, Jean, „L’Apocatastase chez Saint Grégoire de Nysse”, în *Recherches de Science Religieuse*, vol. 30, 1/1940, p.328-347.
13. DREWERY, B., „The Condemnation of Origen: Should it be Reversed?”, în *Origeniana tertia*, Roma, Edizioni dell’Ateneo, 1985, p.271-277.
14. FESSARD, Gaston, „«Je t’ai aimé d’un amour éternel». Sermon sur l’enfer”, în *Communio*, vol. 4, 3/1979, p.43-52.
15. GAVRILYUK, Paul, „Universal Salvation in the Eschatology of Sergius Bulgakov”, în *Journal of Theological Studies*, NS, vol. 57, 1/2006, p.110-132.
16. HART, David Bentley, „God, Creation and Evil: The moral Meaning of *creatio ex nihilo*”, în *Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy, Politics*, vol. 3, 1/2015, p.1-17.
17. HICK, John, „A Pluralist View”, în *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, edited by Dennis L. OKHOLM and Timothy R. PHILLIPS, Grand Rapids, Zondervan Publishing House, 1996, p.29-39.
18. KLAGER, Andrew P., „Orthodox Eschatology and St. Gregory of Nyssa’s De vita Moysis. Transfiguration, Cosmic Unity, and Compassion”, în Ted Grimsrud and Michael Hardin (ed.), *Compassionate Eschatology. The Future as a Friend*, Eugene, Wipf and Stock Publishers, 2011, p.230-294.
19. KYRTATAS, Dimitris J., „The Origins of Hell”, în *Numen*, vol. 56, 2-3/2009, p.282-297.

20. LOUDOVIKOS, Nicholas, „Hell and Heaven, Nature and Person. Chr. Yahharas, D. Stăniloae and Maximus the Confessor”, în *International Journal of Orthodox Theology*, vol. 5, 1/2014, p.9-32.
21. LUDLOW, Morwenna, „Universal Salvation and a Soteriology of Divine Punishment”, în *Scottish Journal of Theology*, vol. 53, 4/2000, p.449-471.
22. MCCLYMOND, Michael, „Origenes Vindicatus vel Rufinus Redivivus? A Review of Ilaria Ramelli's *The Christian Doctrine of Apokatastasis* (2013)”, în *Theological Studies*, vol. 76, 4/2015, p.813-826.
23. MOLTMANN, Jürgen, „The logic of Hell” în Richard Bauckham (ed.), *God will be All in All. The Eschatology of Jürgen Moltmann*, Edinburgh, T&T Clark, 1999, p.43-48.
24. NORRIS, Frederick W., „Universal Salvation in Origen and Maximus”, în *Universalism and the Doctrine of Hell [Papers presented at the Fourth Edinburgh Conference in Christian Dogmatics, 1991]*, edited by Nigel M. de S. Cameron, Carlisle, Paternoster Press, p.35-72.
25. PACKER, James I., „The Way of Salvation: III. The Problems of Universalism”, în *Bibliotheca Sacra*, vol. 130, 517 /1973, p.3-11.
26. PACKER, James I., „Theological Reflections on the Charismatic Movement. Part I”, în *Churchman*, vol. 94, 1/1980, p.7-25.
27. PARRY, Robin, „Evangelical Universalism: oxymoron?”, în *Evangelical Quarterly*, vol. 84, 1/2012, p.3-18.
28. PATSALIDOU, Ioanna-Maria, „Universalism and the Problem of Hell”, în *Philophy Compass*, vol. 7, 11/2012, p.808-820.
29. POPESCU, Teodor M., „Denaturarea istoriei lui Origen”, în *Biserica Ortodoxă Română*, seria II, 5/1926, p.246-254; 10/1926, p.580-586; 7/1926, p.378-383; 11/1926, p.631-635; 12/1926, p.710-718.
30. POPESCU, Teodor M., „Tratatul împăratului Iustinian contra lui Origen”, în *Studii Teologice*, 1/1933, p.17-66.
31. PRINZIVALLI, Emanuela, „La Controversia Origeniana di fine IV Secolo e la diffusione della conoscenza di Origene in Occidente”, în *Augustinianum*, vol XLVI, 2006, p.35-50.
32. RAMELLI, Ilaria, „Apokatastasis in coptic gnostic texts from Nag Hammadi and Clement's and Origen's Apokatastasis: toward an assesment of the origin of the doctrine of Universal Restoration”, în *Journal of Coptic Studies*, vol. 14, 2012, p.33-45.

33. RAMELLI, Ilaria, „Christian Soteriology and Christian Platonism: Origen, Gregory of Nyssa, and the Biblical and Philosophical Basis of the Doctrine of Apokatastasis”, în *Vigiliae Christianae*, vol. 61, 2007, p.313-356.
34. RAMELLI, Ilaria, „Harmony between *Arkhe* and *Telos* in Patristic Platonism and the Imagery of Astronomical Harmony Applied to Apokatastasis”, în *The International Journal of the Platonic Tradition*, Vol. 7, Brill, 2013, p.1-49.
35. RAMELLI, Ilaria, „La centralita del mistero di Cristo nell’escatologia efremiana”, în *Augustinianum*, An XLIX, Fasciculus II, 2009, p.371-406.
36. RAMELLI, Ilaria, „Luke 16:16: The Good News of God’s Kingdom is Proclaimed and Everyone is Forced into it”, în *Journal of Biblical Literature*, Vol. 127, 4/2008, p.737-758.
37. RAMELLI, Ilaria, „Origen in Augustine: A Paradoxical Reception”, în *Numen*, Vol. 60, 2013, p.280-307.
38. RAMELLI, Ilaria, KONSTAN, David, „The Syntax of *en Hristo* in 1 Thessalonians 4:16”, în *Journal of Biblical Literature*, Vol. 126, 3/2007, p.579-593.
39. REMETE, George, „«Lupta» omului cu Dumnezeu”, în *Altarul Reîntregirii*, Serie Nouă, Anul IX, 2/2004, p.24-39.
40. ROBINSON, John, „Universalism – It is Heretical?”, în *Scottish Journal of Theology*, vol. 2, 2/1949, p.139-155.
41. ROMAN, Adrian, „Mântuirea demonilor și apocatastaza în gândirea lui Origen”, în *Revista Teologică*, 1/2010, p.56-79.
42. SACHS, John R., „Apocatastasis in Patristic Theology”, în *Theological Studies*, 54/1993, p.617-640.
43. SACHS, John R., „Current Eschatology: Universal Salvation and the Problem of Hell”, în *Theological Studies*, 52/1991, p.227-254.
44. WARE, Kallistos, „Dare we hope for the salvation of all? Origen, St Gregory of Nyssa and Isaac the Syrian”, în *Theology Digest*, vol. 45, 4/1998, p.303-317.
45. WATTS, Graham J., „Is universalism theologically coherent? the contrasting views of P. T. Forsyth and T.F. Torrance”, în *Evangelical Quarterly*, vol. 84, 1/2012, p.40-46.